

XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
xuraman@mail.ru

SINONİMLİYİN ÜMUMNƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: leksik sinonimlər, eyniköklü sinonimlər, qrammatik sinonimlər, ad və feillərin sinonimliyi, sinonimlərin təsnifi.

Ключевые слова: лексические синонимы, однокорневые синонимы, грамматические синонимы, синонимичность имен и глаголов, классификация синонимов

Key words: lexical synonyms, same rooted synonym, grammatical synonyms, synonyms of name and verbs, classification of synonyms.

Semasioloji tədqiqatların zəngin ənənəsinə əsaslanan Azərbaycan dilçiliyində sinonimliyın bir sıra mübahisəli məsələləri, o cümlədən dil və nitq sinonimlərinin sinxron statusu, sinonimlərin başqa semasioloji hadisələrə - çoxmənalılığa, antonimliyə, hiponimliyə münasibəti, həmhüdüdü dil hadisələrindən fərqi, sinonim cərgələrin sərhədi və s. problemlər geniş işıqlandırılmış, bəziləri öz konkret həllini tapmış, bəziləri hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Ümumiyyətlə, sinonimiya hadisəsinin çoxcəhətliyi, fundamentallığı, hər bir konkret dilin daxili qanunauyğunluqları və semantik imkanları ilə əlaqədar olaraq sinonimliyın nəzəri məsələlərinin həllində müxtəlif fikirlər, yollar mövcuddur. Fikir ayrılıqları sinonimliyın tədqiqində tətbiq edilən metodlarda, leksik-semantik münasibətlərdə, eynilik və yaxınlıq anlayışının aydınlaşdırılmasında, həmhüdüdü dil hadisələrinin sinonimlərdən fərqləndirilməsində, sinonimlərin təsnifat prinsiplərinin əsaslandırılmasında və s. məsələlərin izahında ortaya çıxır. Şübhəsiz, bütün bu məsələlərə münasibət bildirmədən konkret tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsindən danışmaq olmaz.

Sinonimlərin təsnifatı və nitq hissələri ilə ifadəsi. Linqvistik ədəbiyyatda leksik sinonimlərin təsnifatı ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Halbuki leksik sinonimliklə əlaqədar məsələlərin sistemləşdirilməsində təsnifatın həm praktik, həm də nəzəri əhəmiyyəti vardır. Bəzi tədqiqatçılar sinonimliyın məhz semasiologiyanın obyektini olduğunu əsas götürərək təsnifatda mənaya istinad edirlər. Bəziləri isə həmçinin üslubi kateqoriya olmasını nəzərə alaraq üslubi funksiyalara üstünlük verirlər. Sinonimlərin ideoqrafik-üslubi (1, 69; 2, 23-24; 3, 127-143), semantik-üslubi (4, 34) və ekspressiv-üslubi (5, 23), tam və natamam (6, 194; 7, 53-54), mütləq və nisbi (8, 162-163; 9, 138-154;

9, 122-123; 10, 24-25) növlərə ayrılması mövcud fikir müxtəlifliklərindən irəli gəlir.

Sinonimlik həm leksikologiya, həm semasiologiya, həm də üslubiyyatla sıx əlaqəlidir. Təsnifatda onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Nəzərdən qaçırmayaq ki, üslubi funksiyaları özündə daşıyan, nitqdə reallaşan sinonimlər, hər şeydən əvvəl, semasioloji-onomasioloji vahidlərdir. Antonimlikdən fərqli olaraq, sinonimlik həm əlamət, həm də real, maddi məna bildirən sözlərə aiddir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, leksem bir neçə leksik-semantik variantdan ibarətdir; ona görə də sinonimlər leksem yox, leksa səviyyəsində müəyyənləşir. Təsədüfi deyil ki, sinonimliyin ən mühüm məsələlərindən biri məhz eyniköklülük, fono-morfoloji variantlardır. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda B.T.Abdullayev geniş məqalə, M.Quliyeva dissertasiya işi yazmışdır. Müxtəlif sözlər hesab ediləneyniköklü sinonimlərlə və sözün müxtəlif variantları problemi V.V.Vinoqradov, A.İ.Smirmitski, V.F.Filin, O.S.Axmanova, V.A.Qreçko, N.A.Lukyanovanın əsərlərində geniş bəhs olunur (11; 12; 13; 14; 15). Bu müəlliflərin ümumi gəldiyi nəticəyə görə: 1) sözün kökündəki leksik-semantik ümumilik onun bütün variantlarında öz maddi ifadəsini tapır; 2) maddi fərqlərlə leksik-semantik fərqlər arasında uyğunluq, mütənasiblik olmamalıdır, yəni səs fərqləri məna fərqlərini ifadə etməməlidir (16,119). Sözlərin bütün fono-morfoloji variantlarının leksik-semantik məzmunu, qrammatik əlamətləri və birləşmə imkanları oxşarlıq prinsipinə əsaslanmalıdır. N.A.Lukyanova görə bu da eyniköklü sinonim üçün şərt deyil; belə sinonim sözlərdə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, konkret sözün tərkibində müvazi işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin semantik və distributiv funksiyaları neytrallaşır (15,122). Azərbaycan dilçiliyində belə fikir formalaşmış ki, şəkilçilərin sinonimliyi morfoloji, yəni qrammatik sinonimliyə aid məsələdir. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərin sinonimliyi ayrı-ayrı sözlərlə yox, məhz ayrı-ayrı nitq hissələri və müəyyən kateqorial (qrammatik) məzmunu malik söz qrupları ilə əlaqədar öyrənilməlidir.

Qeyd edək ki, rus dilçiliyində başqa nitq hissələri ilə müqayisədə feillərin sinonimliyi ətraflı, müfəssəl tədqiq olunmuşdur (18; 19; 20 və s.). Bununla belə həmin tədqiqatlarda xüsusi olaraq ad və feillərin sinonimlərinin təsnifatı məsələsinə toxunulmamışdır. Halbuki ad və feillərin sinonimliyi spesifik xüsusiyyətlərinə - leksik-semantik və kateqorial-qrammatik xarakterinə görə fərqlənirlər.

Sinonim münasibətlərdə hər bir nitq hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri, atributları vardır. Məhz belə xüsusiyyətləri, atributları nitq hissələrinin sinonimliyi bir-birindən fərqləndirir. Fəli sinonimlərin, tutaq ki, ismi sinonimlərdən fərqi sinonimlikdə mütləq şəkildə özünü göstərən leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, isimlərin sinonimliyindən danışarkən onların tək və cəm olması, semantikasında topluluq ifadə edib-etməməsi, mənsubiyyət-yiyəlik anlayışı bildirməsi,

substantivləşməsi, iş, hərəkətin icra olunduğu məkanı bildirməsi nəzərə alınmalıdır. İsimlər sinonimlikdə yalnız maddi varlıqları deyil, abstrakt məfhumları da ifadə edə bilər. İsimlərin əsas morfoloji xüsusiyyəti hallanmasıdır. Sözdəyişdirici hal şəkilçiləri sözlərin sinonimliyini pozmur (ətraflı bax: 21). Əlbəttə, deyilənlər müxtəlif halda olan, lakin eyni cümlə üzvü vəzifəsini yerinə yetirən sözlərə aiddir. Bunu isimlərin sinonimliyində əsas qrammatik əlamət hesab etmək olmaz, çünki isimlərin müəyyən hallarda mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi sinonimlərin yaranmasına xidmət etmir. Başqa semasioloji kateqoriyalarda, eləcə də nitq hissələrində olduğu kimi, sinonimlikdə isimlər substantivləşən (həmçinin, feillər predikativləşən, sifətlər atributivləşən) sözlərlə məna yaxınlığına görə cərgə yarada bilirlər. Məsələn, *sevinc-şadlıq, döyüş-vuruş* və s.

İsmi sinonimlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilçilər fəal iştirak edir. Sözdüzəldici şəkilçilərlə yaranan ismi sinonimlikdə iki cəhəti nəzər almaq lazımdır:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər artırılan sözlər kök etibarilə sinonimdir. Məsələn: *qabalıq-kobudluq, qıtlıq-qəhətlik-kasadlıq* və s.

2. Kök etibarilə deyil, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sinonimlər. Məsələn: *dayaq-himayəçi, dost-yoldaş-sirdaş, gilə-damla* və s.

Felin leksik sinonimliyində də fələ məxsus bəzi atributların, əsasən, təsirlik və təsirsizlik, təsdiq və inkar, növ bildirməsinin, funksional formalara malik olmasının, çoxmənalılığa, abstraklığa daha çox meyilliyinin, lüğəvi mənalının rəngarəngliyinin və s. mühüm rolu vardır. Məsələn:

A. Təsdiq və inkarlığa görə: *möhkəmlətmək-bərkitmək, mülayimləşmək-yumşalmaq, oxşamaq-bənzəmək, ödəməmək-qaytarmamaq, öyrəşməmək-alışmamaq, parıldamamaq-işildamamaq* və s.

B. Növə görə: a) məlum növ: *azmaq-itmək, artmaq-çoxalmaq*; b) məchul növ: *bəslənilmək – yetişdirilmək, üzləşdirilmək-görüşdürülmək*; v) qayıdış növ: *bükülmək-əyilmək*; q) şəxssiz növ: *verilmək-bağışlanılmaq, inanılmaq-etibar edilmək*; g) qarşılıq-birgəlik növ: *qabaqlaşmaq-qarşılaşmaq, sözləşmək-razılaşmaq*; d) icbar növ: *bükdürmək-başlatdırmaq, toplatmaq-yığışdırmaq* və s. Feli sinonimlərin yaranmasında başqa kateqoriyaların da mühüm rolu vardır.

Qeyd edək ki, adların və köməkçi nitq hissələrinin sinonimliyindən fərqli olaraq, feli sinonimlikdə qrammatik kateqoriyalar aparıcıdır.

Sayın, sifətin, zərfin sinonimlikdə öz atributları vardır.

Eyni nitq hissəsi daxilində mövcud olması sinonimliyi başqa semasioloji kateqoriyalardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Eyni nitq hissəsinə aid yaxın mənalı linqvistik vahidlərin sinonimliyində həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik və semantik əlamətlər mühüm rol oynayır. Məsələn: *ağıllı-fərasətli, ağır-çətin, ariq-cılız-zəif-cansız* sinonimlərin təkcə sifət nitq hissəsinə aid olması kifayət deyildir, belə ki, ağıllı sözü ilə ağır və

arıq sözləri arasında sinonimlik əlaqəsi yoxdur. Eyni nitq hissəsinə aid sinonim cərgələr linqvistik vahidlərin uyğun semantikasi əsasında yaranır. Bütün nitq hissələrinə məxsus sinonimlər bu semantik qanunauyğunluğa tabedirlər. Bu və ya digər nitq hissəsinin sinonimliyində eyni mənə ətrafında toplanan dil vahidlərinin quruluş fərqi nəzərə alınmır. Sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər sinonim cərgə yarada bilər. Məsələn: *aqil-tədbirli-ağıllı, baş-aparıcı-əsas, bəhrələnmək-faydalanmaq-istifadə etmək, izləmək-təqib etmək* və s.

Bütün nitq hissələrinin sinonim münasibətlərində leksik mənənin əsas götürülməsi, mənəların ekvivalentliyinə yox, oxşarlığına, yaxınlığına əsaslanması və üslubi keyfiyyətlərin nəzərə alınması onların ümumi əlamətləridir. Deməli, nitq hissələrinin atributları sinonimliyin mahiyyətini dəyişmir. Leksik sinonimliyin təsnifatında nitq hissələrinin bu semasioloji münasibətdəki ümumi əlamətləri əsas götürülsə, V.V.Vinoqradovun təsnifatda irəli sürdüyü bölgünü daha düzgün hesab etmək olar: ideoqrafik (semantik) feli sinonimlər və üslubi sinonimlər. Leksik sinonimliyə aid təsnifat, deməli, feillərə də aiddir: ideoqrafik (semantik) feli sinonimlər və üslubi feli sinonimlər. Bu bölgü feillərin sinonimlikdə leksik-semantik, kontekstual xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına real imkanlar verir. V.V.Vinoqradovun fikrincə, mənəca yaxın sözlər semantik və üslubi xüsusiyyətlərinə görə diferensiallaşır: “Hər şeydən əvvəl, eyni bir mənənin müxtəlif çalarlarının fərqləndirilməsi ilə bağlı olan ideoqrafik sinonimliyi (*eybəcər-çirkin, eybsiz-nöqsansız-qüsursuz, sadələvh-sadəqəlbli-sadədil* və s.) öz növbəsində funksional-nitq (*təşəbbüsçü - ilk başlayan, son-nəhayət* müxtəlif mənə çalarlarından) və ekspressiv-mənə sinonimliyini də (*xülasə-icmal, görüş sahəsi-görüş dairəsi* məcazi mənəsində) özündə birləşdirən üslubi sinonimlikdən ayırmaq lazımdır (22, 69).

Sinonimlikdə bütün məsələləri hərtərəfli əhatə etmək çox çətindir. Belə ki, burada nitq hissələrinin spesifikliyi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики// ВЯ, 1955, №1, с.60-87.
2. Подольская Т.В. О специфике синонимии различных частей речи // Уч. Записки Московск. Обл. пед. ин-та. Труды каф. Ин. Языков.вып. 7, т.106, М., 1961, с.203-215.
3. Звегинцев В.А. Замечание о лексической синонимике // Вопросы теории языка . Изд-во Ленингр. Ун-та., 1963.
4. Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. М., 1964.
5. Шумашев . Глагольные синонимы казахского языка. Ама-Ата,1973.

6. Береговская Э.М. Об пределении и классификации синонимов. Вып.19. Киев, 1962, с.170-184.
7. Бережан С.Г. К семасиологической интерпретфции явления синонимы // Лексическая синонимия. М.,1967.
8. Мəтмədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1971.
9. Иванникова Е.А. К вопросу в взаимоотношения понятия варианта с понятием синонима // Синонимы русского языка. Л., 1972, с. 138-154.
10. Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык. М., 1981.
11. В.В.Виноградов. О формах слова. ИАНОЛЯ, 1944, т.3, иып. 1;
12. А.И.Смирницкий. К вопросу о слове. Труды Инс. Языкозн. АН ССР. Т. 4, 1954.
13. О.С.Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М.1957.
- 14 В.А.Гречко. Однокоренные синонимы и варианты слова. М.-Л., 1966.
15. Н.А.Лукиянова.Однокоренные синонимы и варианты слова// Синонимия в языке и речи. Новосибирск, 1970.
- 16.А.И.Смирницкий. К вопросу о слове.Труды Инс. Языкозн. АН ССР. Т. 4, 1954.
- 17.Дряхлуцин А.М. Глагольная синонимика в сказках С.-Шедрина. Саратов, 1961.
18. Андрусенко В.И.Глагольная синонимика в творчестве Гоголя. Ульяновск, 1962.
19. Разумникова Г.А. Синонимические отношения переходных глаголов с производными глаголов с производными от них глаголами на –ся. М.-Л., 1966.
20. Müasir Azərbaycan dili // 3 cilddə, I cild. Bakı, 1978.
21. Итоги обсуждения вопросов стилистики // ВЯ, 1955, №1.

Х.Магеррамова

Общетеоретические проблемы синонимичности

Резюме

В азербайджанском языкознании, основанном на богатые традиции исследований по семансиологии освещены некоторые спорные вопросы синонимичности, в том числе, синхронный статус языковых и речевых синонимов, отношение синонимов к другим событиям семансиологии – к многозначности, антонимизмам, гипонимии, различие от однокоренных языковых явлений, граница синонимичного ряда, некоторые

из которых нашли своего конкретного решения, а некоторые все еще продолжают оставаться спорными. Всецелом, существуют различные мнения и пути в решении теоретических вопросов синонимичности в связи со многогранностью, фундаментализмом явления синонимии, внутренними закономерностями и семантическими возможностями каждого конкретного языка. Разногласия возникают в методах, применяемых в исследовании синонимичности, в лексико – семантических отношениях, в освещении понятия идентичности и близости, в отличии однограничных языковых явлений от синонимов, в мотивации классификационных принципов синонимов, а также в изложении других вопросов.

X.Maharramova

**General theoretical problems of synonyms
Summary**

Several disputable matters of synonym in Azerbaijani linguistics based on rich tradition of semasiological researches, as well as synchronic status of language and speech synonyms, relation to semasiological events – polysematism, antonym, hyponym, difference of adjacent language events, boundary of synonym rows and other problems were enlightened, some of them were found their concrete solution and other one remain problematic and disputable. In general, there are various thoughts, methods in settlement of theoretical matters of synonym in connection with internal regularities of each concrete language and semantic opportunities, multi aspects and fundamentality of synonymic cases. Misunderstandings are occurred in methods applied in research of synonyms, lexical – semantic relations, clarification of identification and intimacy concept, differencing of adjacent language cases from synonyms, grounding of classification principles of synonyms and explanation of other issues.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor